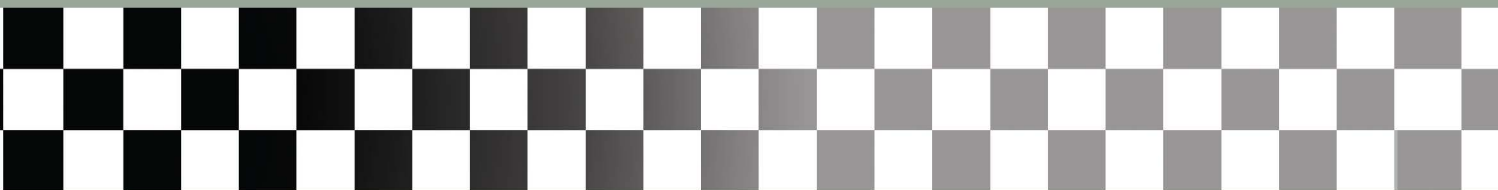

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
- 146 -

Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια

ΑΘΗΝΑ 2017

Φόβοι και ελπίδες
στα νεότερα χρόνια

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία
του Κληροδοτήματος Δημητρίου και Λιλίκας Μωραΐτη - Σύρου

© ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, 2017
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλέφωνο: (+30) 210 7273554
Τηλεομοιοτυπία: 210 7246212
Ηλεκτρονική διεύθυνση: iie@eie.gr

ISBN: 978-960-9538-60-2

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

- 146 -

Φόβοι και ελπίδες
στα νεότερα χρόνια

Επιμέλεια

Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	9
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, <i>Μηνύματα στον ουρανό. Ελληνική «κομητογραφία» (15ος-19ος αι.)</i>	13
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, <i>Ο φόβος του τυράννου σε χρονικά και διηγήσεις της Τουρκοκρατίας</i>	29
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ, «[...] να νομίζωμεν εμαυτούς απηλπισμένους, χωρίς να βλέπωμεν διόρθωσιν τινά προς οικονομίαν». Φόβος για την αναπότρεπτη εξέγερση, Φεβρουάριος 1821	47
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ατομικοί και συλλογικοί φόβοι στις μέρες της μεγάλης αγωνίας. Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος γράφει από το πολιορκημένο Μεσολόγι</i>	59
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, <i>Ένα ποθούμενο δάνειο που ήλθε μετά θάνατον. Ο Καποδίστριας και το τρίτο δάνειο του 1821</i>	77
ΞΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, <i>Δημόσιος λόγος και επιτήρηση με αφορμή τις δίκες αναρχικών στο Παρίσι της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας (1880-1885)</i>	99
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΧΑΡΑΣ, <i>«Περιμένοντας τους Γερμανούς...». Φόβοι και ελπίδες στην Ελλάδα του Διχασμού</i>	111
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, <i>«Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής ακροπόλεως». Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο</i>	121
ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Πολιτικές αφετηρίες του βίου της εξόριστης Ελλάδας στη Μέση Ανατολή. Ελπίδες και φόβοι στον λόγο των πρωταγωνιστών</i>	133
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, <i>«Μικροί» και «μεγάλοι» φόβοι την περίοδο της Κατοχής</i>	145
ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, <i>Από την Απελευθέρωση στον Δεκέμβρη. Η ελπίδα για μια ισχυρή αριστερά μέσα από τα γραπτά ελληνοαμερικανών δημοσιογράφων</i>	159
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, <i>Συλλογική μνήμη και φόβοι του Διχασμού. Μάρτιος 1962: μια «στιγμή» του «Ανένδοτου Αγώνα»</i>	171
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, <i>«Γιατί ήταν γιος του Αντώνη». Οι φακελωμένοι φόβοι της Μεταπολίτευσης</i>	185

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΛΕ

«Μικροί» και «μεγάλοι» φόβοι την περίοδο της Κατοχής

«Φυλλομετρώντας τα στενόμακρα αυτά φυλλαράκια, περνούν μπροστά απ' τα μάτια μας, σαν πανόραμα, όλες οι γνώριμες, τραγικές εικόνες της κατοχής. Και πρώτα-πρώτα η πείνα, η πείνα και πάλι η πείνα, ατελείωτη πομπή. [...] Μέσα στις 1.657 απαντήσεις, 30 μοναχά δεν αναφέρουν την πείνα». Τα παραπάνω σημειώνουν οι Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, στην *Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, την εμβληματική αυτή έρευνα που εκδόθηκε το 1947.¹ Μια σειρά από πρόσφατες μελέτες έχουν παρουσιάσει αναλυτικά τις συνέπειες της πείνας στον πληθυσμό –ιδίως της Αθήνας αλλά και των άλλων αστικών κέντρων.² Οι ψυχολογικές επιπτώσεις της πείνας,³ ωστόσο, δεν έχουν μελετηθεί στον ίδιο βαθμό, παρότι τα ημερολόγια της Κατοχής αποτελούν πολύτιμη πηγή άντλησης πληροφοριών για το θέμα αυτό.

Το παρόν κείμενο βασίζεται στο ημερολόγιο της Ναυσικάς Μαρκογιαννάκη, γραμμένο την περίοδο της Κατοχής, το οποίο εκδόθηκε σε δύο τόμους με

1. Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Αθήνα, Οδυσσέας / Τρίαψις Λόγος, Αθήνα 1991. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η μελέτη αυτή εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο εκπόνησης ψυχιατρικών μελετών για τις επιπτώσεις μεγάλων γεγονότων, αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. επίσης Γεώργ. Σ. Φιλιππόπουλος, *Η ψυχοπαθολογία του Έλληνα στρατιώτου εν τη Μέση Ανατολή*, Αθήνα 1947.

2. Βλ. ενδεικτικά Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα. Η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο* 7 (2005), σ. 52-73· Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», Χρ. Χατζηιωσήφ - Προκ. Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 219-261· Βιολέττα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, 2011.

3. Εκτεταμένη αναφορά στο ζήτημα των «νοοτροπιών του λιμού» κάνει ο Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 67-74, ενώ τις ψυχολογικές επιπτώσεις της πείνας θίγουν και οι Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή», σ. 251-252 και Μεν. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 81-83.

τίτλο *Με τα μάτια της Ναυσικάς*.⁴ Το ημερολόγιό της έρχεται να «συναντηθεί» με ένα πλήθος αντίστοιχων ημερολογίων της ίδιας περιόδου που έχουν δει το φως της δημοσιότητας.⁵ Η τήρηση ημερολογίου μέσα στην Κατοχή, συνιστά ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον φαινόμενο γιατί αποτυπώνει την επίγνωση των ανθρώπων ότι ζούσαν «ιστορικές στιγμές», μέσα στις οποίες οι δικές τους εμπειρίες, εικόνες και σκέψεις, η δική τους ιστορία, αφορούσε και τη «μεγάλη» Ιστορία.⁶ Όμως αυτές του είδους οι καταγραφές κρύβουν ενδεχομένως στο βάθος και την ελπίδα ότι μια μέρα όλες οι περιπέτειές τους θα έχουν αίσιο τέλος κι ότι οι επερχόμενοι θα μάθουν για τις συνθήκες της Κατοχής μέσα από τη μαρτυρία τους.⁷

Η Ναυσικά Μαρκογιαννάκη γεννήθηκε το 1915 στη Μυτιλήνη, όπου υπηρετούσε ως χωροφύλακας ο πατέρας της. Το 1922 η οικογένεια, που περιλάμβανε και ένα μεγαλύτερο κορίτσι, τη Μαρία, μετακόμισε στη Σμύρνη, ακολουθώντας τον πατέρα που είχε μετατεθεί εκεί, με συνέπεια να βιώσουν τη Μικρασιατική καταστροφή. Αμέσως μετά κατέφυγαν στη Χίο και από εκεί στο Ηράκλειο, τόπο της πατρικής καταγωγής. Η οικογένεια τα επόμενα χρόνια μετακινήθηκε αρκετές φορές σε επαρχιακές πόλεις λόγω των μεταθέσεων του πατέρα, μέχρι την αποστράτευση ή απόταξή του το 1935, οπότε εγκαταστάθηκαν οριστικά στην Αθήνα.⁸ Η Κατοχή βρήκε τη Ναυσικά τελειόφοιτη

4. Ναυσικά Μαρκογιαννάκη, *Με τα μάτια της Ναυσικάς. Τα δύσκολα χρόνια 1941-1942*, Αθήνα, Πορεία, 2010 και Ναυσικά Μαρκογιαννάκη, *Με τα μάτια της Ναυσικάς. Προσδοκώμενος το τέλος του πολέμου 1943-1945*, Αθήνα, χ.ε., 2014.

5. Τα ημερολόγια που αξιοποιήθηκαν στο παρόν κείμενο αναφέρονται στις οικείες υποσημειώσεις.

6. Έχει ενδιαφέρον ότι κάποιοι, όπως η Ναυσικά, κράτησαν ημερολόγιο μόνο την περίοδο της Κατοχής και ποτέ άλλοτε στη ζωή τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα, 1971 και Μαρίκα Αντωνοπούλου, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1944*, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια Σοφία Ματθαίου, Αθήνα, Πατάκης, 2014.

7. Ο ζωγράφος Περικλής Βυζάντιος το επισημαίνει στο δικό του ημερολόγιο της Κατοχής: «Πάντως είμαστε βέβαιοι ότι μια μέρα δεν μπορεί παρά να χρησιμέψει η δουλειά μας [ενν. η τήρηση ημερολογίου]. Περιττό να πω ότι όλα αυτά βασίζονται στην ακλόνητη βεβαιότητα πως θα νικήσουμε τελικώς, και σύντομα...». Βλ. Περικλής Βυζάντιος, *Η ζωή ενός ζωγράφου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 216. Ωστόσο η συνεπής τήρηση ημερολογίου απαιτούσε «νεύρα και πειθαρχία εξαιρετικά» δεδομένων των συνθηκών, όπως σημειώνει ο Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής*, σ. ια'.

8. Το σπίτι της οικογένειας βρισκόταν στην οδό Τζουμαγιάς στο Πολύγωνο.

της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η Ναυσικά, η οποία δεν είχε κανενός είδους συμμετοχή στην Αντίσταση, τήρησε με επιμέλεια ημερολόγιο από τις 22 Φεβρουαρίου 1941 σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής,⁹ αλλά και των πρώτων ημερών της Απελευθέρωσης. Η επιθυμία της να καταγράψει εκ των υστέρων τα γεγονότα του Δεκέμβρη, αλλά και κάποια σημαντικά προσωπικά συμβάντα, φαίνεται πως την ώθησαν να διατηρήσει το ημερολόγιο έως τις 28 Δεκεμβρίου του 1945, οπότε και σταματά οριστικά.¹⁰

Στο πρώτο μέρος του ημερολογίου (τα χρόνια 1941-1942) το βασικό θέμα που απασχολεί τη Ναυσικά και την οικογένειά της είναι –τι άλλο;– η πείνα και «η κοιλιά που τα κανονίζει όλα», όπως γράφει. Αρχικά, το μόνο εισόδημα της οικογένειας, με το οποίο εξασφαλίζουν τα τρόφιμά τους, είναι η σύνταξη του πατέρα, η οποία ωστόσο δεν επαρκεί να καλύψει τις ανάγκες τους, με αποτέλεσμα να καταφύγουν σε δανεισμό από το συγγενικό τους περιβάλλον. Οι δύο αδελφές, ωστόσο, αναλαμβάνουν γρήγορα την οικονομική συντήρηση της οικογένειας: η Μαρία (η μεγάλη κόρη) ξαναρχίζει τον Οκτώβριο του 1941 τα μαθήματα στο Ελληνικόν Ωδείο, όπου δίδασκε προπολεμικά, και η Ναυσικά τον Μάρτιο του 1942 αρχίζει να διδάσκει σε ένα ιδιωτικό σχολείο.¹¹ Παρότι τα

9. Η μεγαλύτερη διακοπή του ημερολογίου είναι από τις 27.4.1941, οπότε σημειώνει την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα –τηλεγραφικά σχεδόν, όπως στα περισσότερα ημερολόγια της Κατοχής– έως την 1.7.1941, οπότε σημειώνει: «Μόλις συνέρχωμαι από μια μακρά νάρκωση που την προκαλεί η θλίψη κι η απελπισία!», *Τα δύσκολα χρόνια 1941-1942*, σ. 38. Το ημερολόγιο της Ναυσικάς δεν είναι το μόνο που διακόπτεται με την είσοδο των Ναζί στην Αθήνα. Το ίδιο συμβαίνει με το ημερολόγιο του Γιώργου Θεοτοκά, που διακόπτεται έως τις 7.7.1941, ενώ αντίθετα το ημερολόγιο του Χρ. Χρηστίδη ξεκινά την πρώτη μέρα της Κατοχής.

10. Το τέλος του ημερολογίου συμπίπτει με τις ετοιμασίες για την αναχώρησή της για τα Χανιά, όπου είχε διοριστεί καθηγήτρια.

11. Αργότερα, στα τέλη του έτους, οι δύο αδελφές θα αρχίσουν να παραδίδουν στο σπίτι τους μαθήματα γαλλικών και πιάνου, για τα οποία αμείβονταν άλλοτε με χρήματα και άλλοτε με τρόφιμα. Για τα μαθήματα γαλλικών και πιάνου μέσα στην Κατοχή, που σήμερα προκαλούν εντύπωση, ο Γιώργος Θεοτοκάς έχει δώσει τη δική του ερμηνεία: «Συννηθισμένο το παράδειγμα του μαυραγορίτη (μπορεί να είναι παλιός κλητήρας ή σοφέρης) που μόλις αισθανθεί στερεός οικονομικά, βγαίνει γυρεύοντας δυο πράγματα στην αγορά: ένα πιάνο και ένα δάσκαλο της γαλλικής για τα παιδιά του. Στα μάτια των ανθρώπων αυτών το πιάνο και τα γαλλικά αποτελούν, σα να πούμε, μια καθιέρωση της κοινωνικής προαγωγής. [...] Η μαύρη αγορά όμως φανερώνει ότι ο λαός είχε διατηρήσει υποσυνείδητα

τρόφιμα δεν είναι αρκετά και η έλλειψη ψωμιού και λαδιού σημειώνεται από νωρίς, δεν ανιχνεύεται αυτό που στη συνέχεια θα εξελιχθεί σε «πανικό της πείνας». Η πρώτη αναφορά στη γενικευμένη πείνα σημειώνεται στο ημερολόγιο της Ναυσικής στα τέλη Οκτωβρίου 1941: «Βλέπεις κατακίτρινους στα πεζοδρόμια να φωνάζουν πως πεθαίνουν».¹² Ωστόσο η Ναυσικά, ανίδεη γι' αυτό που θα ακολουθήσει, λίγες ημέρες αργότερα σημειώνει: «Ας τελειωνε [ενν. ο πόλεμος] κι όπως νάταν, δε μπορώ πια. Δεν είναι για το φαί, ξέρω πως δε θα πεθάνωμε κι έχομε καιρό να φάμε πάλι ωραία πράγματα, είναι για τα ωραιότερά μας χρόνια που φεύγουν θλιμμένα».¹³ Η κατάσταση αρχίζει όμως να δυσκολεύει και κάποια δέματα με τρόφιμα που φθάνουν από συγγενείς στην επαρχία γίνονται δεκτά με ενθουσιασμό από την οικογένεια,¹⁴ ενώ στα μέσα Δεκεμβρίου η Ναυσικά και η Μαρία γράφονται στο συσσίτιο των αδιόριστων καθηγητών. Παρότι η προοπτική της καθημερινής μερίδας μεσημεριανού φαγητού προκαλεί χαρά και αισιοδοξία στη Ναυσικά, υπάρχει στο ημερολόγιο μια χαραμάδα που επιτρέπει να φανεί –έστω και έμμεσα– η αρχική ντροπή των ανθρώπων που στέκονταν σε ουρές στους δρόμους μ' ένα τενεκάκι στα χέρια.¹⁵ «Σήμερα [...] είχα πάει πρώτη φορά να πάρω το συσσίτιό μας [...]. Ανυπομονώ να ξημερώση να πάω κι αύριο· είναι μια έκπληξη κάθε μέρα. Όσο για ντροπή, όλος ο κόσμος τρώει στα συσσίτια· αφού αποφάσισε κι η Ελένη!».¹⁶ Το

το ιδανικό του τέλειου κοριτσιού του περασμένου αιώνα “με το πιάνο του και τα γαλλικά του”...». Βλ. Γιώργ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1945*, Αθήνα, Εστία, 32005, 6.1.1943, σ. 377.

12. Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 24.10.1941, σ. 56.

13. Στο ίδιο, 1.11.1941, σ. 59.

14. «Χθες ένα απρόοπτο: το δέμα της Σοφίας. [...] Χθες το βράδυ είχαμε πανηγύρι». *Τα δύσκολα χρόνια*, 4.12.1941, σ. 64. Τα τρόφιμα μοιράστηκαν στα τέσσερα με ζυγαριά και κάθε μέλος της οικογένειας έφτιαξε τη δική του «αποθήκη». Θα 'ρθει όμως η στιγμή που θα συμβούν κι εδώ «παράξενα πράγματα», όπως γράφει, καθώς «έχουν σημειωθεί ορισμένες κλοπές μεταξύ μας». Στο ίδιο, 15.1.1942, σ. 76.

15. Η αρχική συναισθηματική φόρτιση των ανθρώπων που περιμένουν στην ουρά των συσσιτίων είναι ένα ζήτημα που ανιχνεύεται μετά βίας στα ημερολόγια. Βλ. για παράδειγμα την εγγραφή του Περικλή Βυζάντιου στις 11.9.1941: «Δημιουργήθηκε στη “Στέγη Καλλιτεχνών” ένα συσσίτιο, το οποίο, αν δεν ήτανε μεγάλο πράγμα, είχε το προσόν ότι γινότανε στο σπίτι μας, κι έτσι τουλάχιστον σώζεται η αξιοπρέπεια των σιτιζομένων», Βυζάντιος, *Η ζωή ενός ζωγράφου*. σ. 196.

16. Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 16.12.1941, σ. 66.

ένστικτο της αυτοσυντήρησης είναι πιο ισχυρό από κάθε ντροπή και η Ναυσικά και η Μαρία από τον Ιανουάριο του 1942 γράφονται σε περισσότερα συσσίτια και εξασφαλίζουν έξι μερίδες φαγητού την ημέρα.¹⁷ Παρ' όλα αυτά είναι αδύνατο να ικανοποιήσουν την ασίγαστη πείνα τους. «Είναι μυστήριο η πείνα μας, δε χορταίνωμε όσο κι αν φάμε»,¹⁸ σημειώνει η Ναυσικά, ενώ σταδιακά στο ημερολόγιό της ο φόβος κυριαρχεί:¹⁹ «Η πείνα στο ζενίθ της! Τόσο που η Μαρία δεν μπόρεσε να πάη την άλλη μέρα στη δουλειά της!». ²⁰ Αναγνωρίζεται εύκολα στο ημερολόγιό της η κατάσταση που περιγράφεται στην *Ψυχοπαθολογία*: «Ήταν χαρακτηριστική τότε η τυραννία μιας ακατάσχετης όρεξης που πολλές φορές γυρνούσε στη βουλιμία. Όλοι έτρωγαν σταφίδες, γλυκίσματα, ο,τιδήποτε είχαν πρόχειρο, και δε μιλούσαν για τίποτ' άλλο παρά για φαΐ. [...] Η βουλιμία κι ο πανικός της πείνας ήταν τα κύρια γνωρίσματα του ψυχολογικού κλίματος της εποχής εκείνης». ²¹ Η Ναυσικά μοιάζει χαρακτηριστικό παράδειγμα στο οποίο ανιχνεύεται η βουλιμία και ο πανικός της πείνας. Καταγράφει με θρησκευτική σχεδόν ευλάβεια καθετί που τρώει – αλλά και τις τιμές των προϊόντων, όπως συμβαίνει σε όλα σχεδόν τα ημερολόγια της Κατοχής – γράφεται και σε άλλα συσσίτια,²² τρώει με κάθε ευκαιρία και παρ' όλα αυτά αδυνατεί να χορτάσει.²³

Έχει διαπιστωθεί ότι ο πανικός της πείνας είχε καταλυτική επίδραση στα συναισθήματα, που αντικατοπτρίζονταν στη συμπεριφορά και τις αντιδράσεις

17. Μέχρι τις αρχές Φεβρουαρίου 1942 οι μόνες που είχαν εγγραφεί σε συσσίτια ήταν οι δύο αδελφές. Οι εγγραφές σε περισσότερα του ενός συσσίτια κάλυπταν και τη διατροφή των γονιών.

18. Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 15.1.1942, σ. 76.

19. Το φαγητό κυριαρχούσε σε τέτοιο βαθμό στη σκέψη και τις συζητήσεις των ανθρώπων, που ο Χρηστίδης, αηδιασμένος από αυτή την κατάσταση, σημειώνει στο ημερολόγιό του: «Πότε θα γλυτώσουμε από την οσπριολογία, Θεέ μου;». Βλ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής*, 23.3.1942, σ. 231.

20. Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 13.3.1942, 87.

21. Σκούρας (κ.ά.), *Ψυχοπαθολογία*, σ. 327-328.

22. Ταυτόχρονα πηγαίνει και ως επόπτρια στον έλεγχο που γίνεται στα συσσίτια για διπλοεγγραφές. Όπως σημειώνει η ίδια «Μου φαίνεται πως θα ελέγξωμε τους εαυτούς μας πως είμαστε διπλο και τριπλοσιτιζόμενοι... Τι θα γίνωμε, δεν το ξέρω... Πάντως εν τω μεταξύ θα τρώμε...». Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 23.3.1942, σ. 91.

23. «Έγινα Γαργαντούας, η κοιλιά μου φουσκώνει γιατί τρώμε πολλή ποσότητα με λίγες θρεπτικές ιδιότητες», στο ίδιο, 23.4.1942, σ. 96.

των ανθρώπων.²⁴ Η Ναυσικά διαμορφώνει μέσα στην Κατοχή «μια ηθική της εποχής», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, η οποία την οδηγεί στην απόλυτη αδιαφορία για τους εκτός της οικογένειας. «Εφ' όσον εγώ πεινώ, εφ' όσον ο μπαμπάς είναι πρησμένος και κινδυνεύει, δεν μπορώ να δώσω σε κανέναν τίποτε. Εδώ είναι το δικαίωμα της αυτοσυντηρήσεως».²⁵ Έρχονται στιγμές ωστόσο, που ακόμα κι η ίδια ξαφνιάζεται από τις αντιδράσεις της, στις οποίες δεν αναγνωρίζει τον εαυτό της: «Στο δρόμο μου επετέθη ένας μικρός να μ' αρπάξει το δέμα. Πώς το συγκράτησα κι εγώ δεν ξέρω. Μου κόστισε και χύθηκαν μερικές σαρδέλλες που τις μάζευε ύστερα από κάτω. Τον έπιασα και τούδωσα μερικές στο κεφάλι αλλά τι να του κάμουν! Φοβήθηκα μη μου πάρουν και τις υπόλοιπες κι έφυγα. Τι εξαχρείωση μας έχει πιάσει!».²⁶

Γενικά Ναυσικά σπάνια αναφέρει τη λέξη «φόβος», όπως και τα περισσότερα ημερολόγια της Κατοχής.²⁷ Όχι τυχαία, οι ψυχίατροι διαπιστώνουν πως «εκείνο που δέσποζε τότε δεν ήταν ο φόβος, αλλά μια καταπίεση, ένα άγχος μπροστά στο σκοτάδι που μας περιστοιχίζε».²⁸ Η ίδια χρησιμοποιεί συχνά τις λέξεις «θλίψη» και «απελπισία», ενώ πολλές φορές περιγράφει την κατάσταση της ως «ζώωδη» με μόνο ενδιαφέρον το φαγητό. Ο φόβος της Ναυσικάς, παρότι δεν κατονομάζεται ρητά, είναι πάντως διάχυτος και φωτίζει ή καλύτερα συσκοτίζει κάθε πτυχή της δραστηριότητάς της. Η Ναυσικά και η αδελφή της είναι δύο νέες γυναίκες, εργαζόμενες και προσπαθούν, όπως όλοι, να προσαρμοστούν σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και σκοτεινό περιβάλλον και να οικοδομήσουν μία «κανονική» ζωή που περιλάμβανε τα πάντα: γιορτές, εκδρομές, σινεμά, θέατρο, λογοτεχνικά βιβλία, πάρτι. Όλα όμως εγγράφονταν

24. Χαρακτηριστικότερη όλων ίσως ήταν η αδιαφορία, όπως αυτή περιγράφεται στο Σκούρας (κ.ά.), *Ψυχοπαθολογία*, σ. 19. Ο Mazower, όχι άδικα, προτάσσει ως ενδεικτική των τομών που προκάλεσε ο λιμός στη συμπεριφορά και τις νοοτροπίες των ανθρώπων την εγκατάλειψη των ταφικών εθίμων. Βλ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 67.

25. Μαρκογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 27.2.1942, σ. 85. Τα παραπάνω σημειώνει με αφορμή τον καυγά της με μια γυναίκα που τους ζήτησε φαγητό.

26. Μαρκογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 24.5.1942, σ. 108.

27. Γι' αυτό έχει ιδιαίτερη αξία η εγγραφή του Χρ. Χρηστίδη στο ημερολόγιό του: «Έχουμε μπει για τα καλά στην “περίοδο του λιμού.” Το ένιωσα για πρώτη φορά τη Δευτέρα. [...] Για μερικές ώρες μ' έπιασε ο Φόβος»· Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής*, 10.10.1941, σ. 138. Η έμφαση στο κείμενο.

28. Σκούρας (κ.ά.), *Ψυχοπαθολογία*, σ. 134.

μέσα στο κλίμα της Κατοχής, το οποίο περιγράφει με εξαιρετική σαφήνεια ο Σαρτρ στη δική του μαρτυρία για το Παρίσι: «Το έχω ξαναπεί: Ζήσαμε. [...] Μπορούσε κανείς να ξεχαστεί για μια στιγμή, να ενδιαφερθεί για ένα βιβλίο, για μια συναυλία, για μια υπόθεση, ξαναρχόταν όμως πάντα στο θέμα αυτό και διαπίστωνε τότε ότι η φρίκη δεν μας είχε ποτέ εγκαταλείψει. Σταθερή και ατάραχη, σχεδόν διακριτική, χρωμάτιζε όλες τις ονειροπολήσεις μας [...]. Αποτελούσε την έννοια του κόσμου και το υφάδι της συνείδησής μας».²⁹

Μέσα σε αυτό το κλίμα υπήρχε άραγε χώρος για άλλα συναισθήματα; Υπήρχε περιθώριο για προσωπικές αγωνίες, όπως ο έρωτας; Η αρχική έρευνα των Σκούρα, Χατζηδήμου, Καλούτση, Παπαδημητρίου, είχε συμπεριλάβει στο σχετικό ερωτηματολόγιο μία τελευταία ερώτηση: «Ποια ήταν η σεξουαλική σας διάθεση τον καιρό της Κατοχής, ερωτευθήκατε;». Τις απαντήσεις της ερώτησης δεν τις γνωρίζουμε γιατί παρότι οι συγγραφείς επιφυλάχθηκαν να το παρουσιάσουν σε μία ειδική μελέτη για το θέμα,³⁰ αυτή δεν εκδόθηκε ποτέ. Οι μόνες γνωστές απαντήσεις είναι εκείνες που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Τα Νέα*, σε μία παρουσίαση της έρευνας, όταν βρισκόταν εν εξελίξει, και τις παραθέτουμε γιατί έχουν αξία: «Ένας νέος 20 ετών γράφει: Τελεία αδιαφορία ως εκ των στερήσεων, ενώ μία 25έτις κυρία υποστηρίζει ότι ερωτεύθηκε δυνατά και αισθάνθηκε την ανάγκη ικανοποίησης περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Ένας νέος 26 ετών ισχυρίζεται ότι η διάθεσής του ήτο συνήθης και μία κυρία 42 ετών ομολογεί ότι ησθάνετο αφάνταστον κενόν. Άλλος κύριος 32 ετών προβάλλει τον ισχυρισμόν ότι λόγω της τρομοκρατίας, της αγανακτήσεως και του υποσιτισμού δεν υπήρχον σκέψεις για τέτοιες πράξεις. Αντιθέτως ένας ώριμος κύριος τεσσαρακοντούτης ευρήκε κατάλληλη την εποχή να ερωτευθή, αλλά παραπονείται ότι η σεξουαλική του διάθεσις ήτο ηλαττωμένη. Μ' αυτόν συμφωνεί και μία κοπέλλα 19 ετών, η οποία, όπως γράφει, ουδεμίαν σεξουαλικήν διάθεσιν είχε».³¹ Από τις ελάχιστες και αποσπασματικές αυτές απαντήσεις δεν μπορεί κανείς να εξαγάγει συμπεράσματα, ωστόσο, αυτό που φαίνεται να προκύπτει, είναι μία ποικιλία αντιδράσεων απέναντι στον έρωτα³² και τη σεξουαλικότητα.

29. Η μετάφραση του κειμένου όπως παρατίθεται στην *Ψυχοπαθολογία*, σ. 132.

30. Σκούρας (κ.ά.), *Ψυχοπαθολογία*, σ. 20.

31. *Τα Νέα*, 12.2.1946.

32. Σε ημερολόγια της Κατοχής διασώζονται περιγραφές για τα αντικρουόμενα συναισθήματα που προκαλεί ο έρωτας μέσα στην Κατοχή. Από τα πλέον χαρακτηριστικά

Όσο για τη Ναυσικά, ήταν ήδη πριν την Κατοχή ερωτευμένη με έναν φοιτητή, τότε, της Ιατρικής. Για λόγους που δεν γνωρίζουμε η ιστορία αυτή διακόπηκε –άγνωστο πότε. Το πρώτο διάστημα της Κατοχής, όταν η πείνα είναι το μόνο ζήτημα που απασχολεί τη Ναυσικά, δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ζητήματα ερωτικά. Όταν όμως ο φόβος της πείνας αρχίζει αν όχι να υποχωρεί, πάντως να τιθασεύεται –χωρίς όμως να υποχωρεί το αίσθημα της βουλιμίας– αχνοφαίνονται άλλα ζητήματα, αρχικά ως σποραδικές καταγραφές ενός διαφορετικού συναισθήματος αγωνίας: «[...] Τώρα με βασανίζουν άλλες σκέψεις κι άλλες έγνοιες... Πόσο θάθελα... Έχω άρα γε το δικαίωμα κι εγώ να γνωρίσω την ευτυχία; Και μάλιστα να την αποκτήσω;».³³ Παρότι αρχικά η Ναυσικά ταυτίζει την ευτυχία με την επανασύνδεση με τον παλιό της έρωτα, καταβάλλοντας αρκετές απέλπιδες προσπάθειες, σταδιακά η ευτυχία αρχίζει να αποκτά άλλου τύπου νοηματοδότηση και η επίτευξή της να προκαλεί προσωπική αγωνία και φόβο. Από το καλοκαίρι του 1942 και μετά, ο φόβος της Ναυσικάς ότι εκείνη και η αδελφή της ενδέχεται να μην παντρευτούν αποτυπώνεται με μεγάλη ένταση στο ημερολόγιο, και συνυπάρχει με την αδιάκοπη αγωνία για το φαγητό και την έκβαση του πολέμου: «Το Στάλιγκραντ κρατά καλά και τόχω κρυφό καμάρι. Αν μπορούσαν να το κρατήσουν, μου φαίνεται πως θάγερνε πια για τα καλά η πλάστιγγα! Μ' αυτή την ελπίδα ζω...».³⁴ Η ίδια αναγνωρίζει ότι η εποχή δεν προσφέρεται για να αποκατασταθεί οικογενειακά: «Το βλέπω, δεν είναι εποχή τώρα για μας, αλλά και πάλι πότε θα τελειώσει ο πόλεμος;»³⁵ ωστόσο είναι αποφασισμένη, για λόγους που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, να δώσει αυτή τη «μάχη», παρά τις αντίξοες συνθήκες. Η φράση «πρέπει, πρέπει να κοιτάξω να σώσω τη ζωή μου...»,³⁶

παραδείγματα είναι εκείνο του Γ. Θεοτοκά: «Γιατί όσο κι αν ξεχνιόμαί κοντά της δε μπορώ να ξεχαστώ ολότελα και να βγάλω από το νου μου το Γεγονός. Γίνεται κάτι σαν ένας χωρισμός της ψυχικής ζωής σε διαμερίσματα διαφορετικά. Στο κέντρο είναι η αγάπη που κινιέται αυτότελα με το δικό της ρυθμό, μες στα δικά της τοπία, κι ολόγυρα το Γεγονός μ' όλες τις προεκτάσεις του: η Κατοχή, οι βομβαρδισμοί, οι αερομαχίες, ο λιμός, η επιδημία...». Βλ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου*, σ. 350.

33. *Τα δύσκολα χρόνια*, 24.5.1942, σ. 110.

34. Στο ίδιο, 26.9.1942, σ. 157. Την ίδια μέρα σημειώνει στο ημερολόγιο: Το πρωί πέρασα απ' το οίκημα της ΕΣΠΟ που ανατίναξαν οι δικοί μας την περασμένη Κυριακή. Δεν έχουν μείνει παρά οι τοίχοι. Καλά τους έκαμαν!»

35. Στο ίδιο, 21.6.1942, σ. 123.

36. Μαργογιαννάκη, *Προσδοκώντας το τέλος του πολέμου*, 1.7.1943, σ. 56.

όπου η «σωτηρία» είναι εδώ ο γάμος, είναι η πλέον χαρακτηριστική της στάσης της απέναντι στο θέμα.

Η Ναυσικά και η αδελφή της ρίχνονται στη «μάχη» αυτή διαθέτοντας πλεονεκτήματα (προέρχονται από «καλή» οικογένεια, είναι μορφωμένες, με γαλλικά και πιάνο, και έχουν «καλούς τρόπους») αλλά και σαφή μειονεκτήματα (δεν διαθέτουν, δεδομένων των συνθηκών, προίκα).³⁷ Κατανοώντας τη σημασία της εξωτερικής εμφάνισης, οι δύο αδελφές –όταν οι οικονομικές τους δυνατότητες το επιτρέπουν– αρχίζουν να ξοδεύουν χρήματα για τον καλλωπισμό τους: μωδίστρα για τη μεταποίηση παλιών φορεμάτων, αλλά και το ράψιμο καινούργιων, βάψιμο παλιών παπουτσιών αλλά και κατασκευή νέων, περμανάντ στα μαλλιά κ.ά., που απαιτούν πολλές φορές υπέρογκα ποσά: «Θέλω να γίνω κοκκέτα αλλά μου λείπουν τα μέσα... Προχθές πήρα ένα ζευγάρι κάλτσες καλές 12.400 δρχ., το μισό δηλαδή μηνιάτικό μου»,³⁸ σημειώνει στο ημερολόγιο.³⁹

Ελλείψει προξενιών, η μάχη για την ανεύρεση γαμπρού –κατά προτίμηση γιατρού– θα δοθεί από τις ίδιες μέσω προσωπικών γνωριμιών. Μια σειρά από ραντεβού για περίπατο στο Ζάππειο, για σινεμά ή θέατρο ή πάστα σε κάποιο ζαχαροπλαστείο, τα οποία συνήθως έχουν άδοξη κατάληξη. Τα αποτυχημένα ραντεβού οδηγούν τη Ναυσικά κάποιες φορές στην απελπισία: «η ψυχολογική μου κατάσταση βοήθησε ώστε ν' απαντήσω στον πρώτο τυχόντα που μου μίλησε. Είχα τόση ανάγκη από συντροφιά!..».⁴⁰ Ωστόσο η Ναυσικά επιμένει στα

37. Έτσι μοιάζει να εξηγείται η σχεδόν μηδαμινή αναφορά σε προξενιά. Ωστόσο στις αρχές του 1943 καταφέρνουν και εξοφλούν το δάνειο του σπιτιού που κατοικούν, το οποίο προοριζόταν για προίκα της Μαρίας και πουλάνε κάποια κτήματα στην Κρήτη, προκειμένου να αγοραστεί κάποιο οικόπεδο ή σπίτι ως προίκα της Ναυσικάς. Όταν κι αυτό το θέμα τακτοποιηθεί, η Ναυσικά αδυνατεί να κατανοήσει γιατί εκείνη και η αδελφή της δεν βρίσκουν «γαμπρό» και εξοργίζεται. «Το σπίτι μας είναι μια προίκα σεβαστή με τα έπιπλα και τα πράγματα που έχουμε, πρέπει πια να γίνη κάτι, πρέπει... Χρειάζεται ενέργεια... Αχ καταραμένη εποχή!» Μαρκογιαννάκη, *Προσδοκώντας το τέλος του πολέμου*, 15.3.1943. σ. 30.

38. Στο ίδιο, 14.2.1943, σ. 20.

39. Η Ναυσικά έχει όμως να αντιμετωπίσει ένα ακόμα πρόβλημα: η ακατάσχετη βουλιμία και ένα πρόβλημα υγείας που θα αποκαλυφθεί πολύ αργότερα, έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση του βάρους της. Για να την αντιμετωπίσει, θα αρχίσει δίαιτα και γυμναστική προκειμένου να βελτιώσει την εξωτερική της εμφάνιση.

40. *Προσδοκώντας το τέλος του πολέμου*, 1.7.1943. σ. 56.

ραντεβού, καταπιέζοντας πολλές φορές τα συναισθήματά της, που φθάνουν κάποτε έως την αηδία για τον άντρα που την συνοδεύει: «Θεέ μου πως δεν μπορώ να συνηθίσω τον άλλο... Δεν μπορώ, δεν μπορώ μόνο που μου πιάνει το μπράτσο δαγκάνω τα χείλια μου για να μην φωνάξω. Γι' αυτό πρέπει να ξεκαθαριστεί το ζήτημα [εάν είχε ελπίδα με τον άνδρα που ήταν ερωτευμένη] κι όταν πια ξεγνοιάσω απ' αλλού θα πιέσω τον εαυτό μου κι ίσως συνηθίσω...».⁴¹

Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1943, φοβούμενη ότι ο πόλεμος θα διαρκέσει για πολλά χρόνια ακόμη, η Ναυσικά γράφει: «Σκέφθηκα πως αφού ο πόλεμος πρόκειται να βαστάξει, το καλλίτερο είναι να συμμορφωθούμε με τας περιστάσεις, να ταχτοποιήσωμε τη ζωή μας κι ίσως αποφασίσωμε να πάρωμε αυτή [ενν. η Μαρία] τον Χανούμη της κι εγώ έστω και τον Βασίλη». Και την πρωτοχρονιά του 1944 σημειώνει: «Μ' έκαψε η μοναξιά και είτε μ' αυτόν είτε με άλλον καλλίτερον, θα παντρευτώ το 44, ας είναι δίσεκτο!».⁴² Κι εν όψει ενός νέου ραντεβού σημειώνει: «Θα πάω οπωσδήποτε, δεν ξέρεις τι γίνεται, οι καιροί είναι τόσο δύσκολοι, ίσως αναγκασθώ να καταλήξω σ' αυτόν γιατί γεροντοκόρη δε μένω μια φορά».⁴³

Το κλειδί του προσωπικού φόβου της Ναυσικής συνοψίζεται σε μία και μόνη λέξη: γεροντοκόρη. Μια λέξη που χαρακτήριζε μειωτικά τη γυναίκα που δεν είχε παντρευτεί, που «είχε ξεμείνει» ή «είχε μείνει στο ράφι» σαν τα αζήτητα εμπορεύματα ενός καταστήματος.⁴⁴ Όταν η Ναυσικά εκφράζει ρητά τον φόβο της να μείνει γεροντοκόρη, ήταν 28 ετών, γεγονός που σημαίνει ότι είχε αποκλίνει από τη μέση ηλικία γάμου για τις γυναίκες.⁴⁵ Δεδομένου ότι ζούσε σε μία εποχή, όπου προορισμός, πηγή χαράς και κύρους αλλά και ολοκλήρωσης της γυναίκας ήταν ο γάμος, ενώ η αγαμία συνεπαγόταν αυτομάτως

41. Στο ίδιο, 24.8.1943. σ. 69.

42. Στο ίδιο, 1.1.1944. σ. 95.

43. Στο ίδιο, 2.5.1944. σ. 124.

44. Χρησιμοποιείται εδώ η ερμηνεία του Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη, σ. 409. Ωστόσο η λέξη «γεροντοκόρη» φέρει και άλλες συνδηλώσεις, που έχουν να κάνουν με τη γυναικεία «τιμή». Για το ζήτημα της «τιμής» βλ. Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

45. Η μέση ηλικία γάμου για τις γυναίκες το 1938 ήταν τα 24 έτη και για τους άνδρες τα 28,6, ενώ η μέση ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών ήταν τα 29,5 έτη. Βλ. ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος, όπως παρατίθεται στο Αγαπούλα Κώτση, *Νοσολογία των παιδικών ηλικιών και της νεολαίας (20ός αιώνας)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, σ. 65.

κοινωνική υποβάθμιση που στιγμάτιζε όχι μόνο το άτομο αλλά και όλη την οικογένεια, ο φόβος της Ναυσικής αρχίζει να φαντάζει εύλογος. Πόσω μάλλον που στην πορεία προς τον γάμο είχε μπροστά της ένα ακόμα εμπόδιο: την αποκατάσταση της μεγαλύτερης αδελφής της, η οποία ήταν 30 ετών, και βίωνε πολύ πιο έντονα την αγωνία της αγαμίας: «Είναι χρόνια που δεν αισθάνθηκα τον εαυτό μου ελαφρό, μια αγωνία με πνίγει” μου εξομολογήθηκε η Μαρία. Εμένα το λέει; Η ίδια αγωνία με πνίγει και μένα και τη μαμά».⁴⁶ Ο φόβος της Ναυσικής για το ενδεχόμενο να μην παντρευτεί η αδελφή της προβάλλει κάποιες φορές πιο έντονος και από την αγωνία της για τον εαυτό της: «Τι να της πω πιά; Έχει κλείσει τα τριάντα. Ελάχιστες ελπίδες ή καμμιά δεν της απομένουν. Σ’ αυτή την ηλικία δεν αρχίζουν. Μόλις υπάρχει καιρός για να τελειώσουν...».⁴⁷ Και η ζήλια για τις συνομήλικές της που παντρεύονται καταγράφεται με ένταση στο ημερολόγιο: «Η Ελένη παντρεύτηκε! [...] Τι εντύπωση που μου κάνει αυτό το πράμα, κάθε που τ’ ακούω για μια πολύ γνωστή μου... με ταράζει. Όπως κι ο θάνατος. Πρέπει να περάσουν μέρες για να συνηθίσω σ’ αυτή τη σκέψη...».⁴⁸

Ωστόσο ο γάμος ήταν ένας μόνο αναβαθμός στην πορεία προς τη γυναικεία ολοκλήρωση, η οποία ερχόταν με την τεκνοποιία. Η διακοπή της εμμηνου ρήσεως, ως συνέπεια της πείνας, σε μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων της Ναυσικής και της αδελφής της, ερχόταν να περιπλέξει ακόμα περισσότερο την κατάσταση.⁴⁹ «Ασφαλώς πρέπει να βελτιώσω την τροφή μου, αυτές τις μέρες ανησυχώ τρομερά για το ζήτημα της καθυστέρησης. Άρα γε θα το πάθωμε κι αυτό, να μείνωμε μισερές; Κι εγώ που από 9 χρονώ λαχταρούσα ένα παιδάκι; Δε θα το δω άρα γε ούτε σε μένα ούτε στη Μαρία; Πρέπει κάτι να γίνη...».⁵⁰ Η μη απόκτηση παιδιού ισοδυναμεί με αναπηρία στα μάτια όχι μόνο της Ναυσικής αλλά και του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντός της. Το πόσο «βάραινε» το θέμα αυτό την Ναυσικά, αποτυπώνεται με μεγάλη ένταση σε μία ακόμα εγγραφή

46. Μαργογιαννάκη, *Τα δύσκολα χρόνια*, 1.8.1942, σ. 138.

47. Στο ίδιο, 4.9.1942, σ. 149.

48. Στο ίδιο, 1.9.1942, σ. 148.

49. Οι διαταραχές, που έλαβαν τη μορφή της oligομηνόρροιας και της αμηνόρροιας, «ήταν διάχυτες στις πλατειές μάζες των υποσιτιζόμενων». Βλ. Σκούρας (κ.ά.) *Ψυχοπαθολογία*, σ. 299.

50. *Τα δύσκολα χρόνια*, 10.11.1942, σ. 169.

στο ημερολόγιο: «[...] είναι κι αδιαθεσία που με τρομάζει και για την οποία κυρίως θέλω να δυναμώσω... Αχ! πως θάθελα ναρχόταν! Τώχω δη στον ύπνο μου δυο τρεις φορές και πόσο μου κακοφαίνεται όταν ξυπνώ! Δε θέλω να μείνω μισερή και δεν ξέρω ποιον να ρωτήσω...».⁵¹

Πώς συνδέονται όμως ο συλλογικός φόβος της πείνας, η σταθερή αγωνία της Κατοχής, με τον «γυναικείο» φόβο της αγαμίας και της ατεκνίας; Οι φόβοι που παρουσιάστηκαν, παρότι μοιάζει να είναι παράλληλοι, στην πραγματικότητα τέμνονται συνεχώς. Η πείνα έχει οργανικές συνέπειες που προκαλούν τον φόβο της ατεκνίας, ενώ ο φόβος της ατεκνίας γιγαντώνει τον φόβο της πείνας. Ο φόβος της αγαμίας, όσο δυνατός κι αν είναι, αδυνατεί να υπερβεί τον τρόμο της αρρώστιας και του θανάτου που προκαλεί η πείνα. Παρά το φόβο της αγαμίας, η Ναυσικά δεν μπορεί να μη σκεφτεί ότι η αδυναμία του συνοδού της «είναι και ύποπτη...». Η ακατάσχετη βουλιμία της τροφοδοτείται από την αγωνία της να παρουσιάζει υγιή εικόνα, που δεν θα την καθιστά «ύποπτη» για αρρώστιες στα μάτια ενός υποψήφιου γαμπρού.

Τα συναισθήματα, παρότι είναι και αυτά ιστορικά προσδιορισμένα, ακολουθούν τη δική τους χρονικότητα, η οποία δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τη συνήθη περιοδολόγηση της ιστορίας. Ο έμφυλος φόβος της αγαμίας προϋπήρχε της Κατοχής και επιβίωσε και μετά την Απελευθέρωση. Ο φόβος της πείνας γενικεύθηκε στο σύνολο του πληθυσμού –τουλάχιστον του αστικού– και ταυτίστηκε με την Κατοχή,⁵² χωρίς να λήξει ταυτόχρονα με αυτή. Στο ημερολόγιο της Ναυσικάς αποτυπώνεται ακριβώς αυτή η συνάρθρωση στη συνάντηση νέων και παλιών «προσωπικών» και «συλλογικών» φόβων που με μια πρώτη ματιά μοιάζουν ασύνδετοι.

Τα προσωπικά αλλά και συλλογικά συναισθήματα παραμένουν ένα πεδίο εν πολλοίς ανεξερεύνητο στην ελληνική ιστοριογραφία⁵³ και ειδικότερα

51. Στο ίδιο, 1.12.1942, σ. 175.

52. «Η Αθήνα πεινά αληθινά. Πεινούνε κι εκείνοι που οπωσδήποτε τρώνε»· Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου*, σ. 293.

53. Ωστόσο δεν απουσιάζουν από την ελληνική ιστοριογραφία. Βλ. ενδεικτικά, *Οι συλλογικοί φόβοι στην ιστορία*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2000· Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων, 1947-1960*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, και ειδικότερα σ. 93-113· Πολυμ. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, και ειδικότερα σ. 178-194.

στην εκτεταμένη πρόσφατη για την περίοδο της Κατοχής.⁵⁴ Ίσως γιατί ο μετέπειτα μύθος της «ηρωικής αντίστασης όλου του ελληνικού λαού απέναντι στον γερμανό κατακτητή» και η ανάγνωση της ελληνικής κοινωνίας ως μοιρασμένης μεταξύ αντίστασης και δωσιλογισμού, δεν άφησαν περιθώρια να αναδειχθούν οι φόβοι –συλλογικοί και προσωπικοί– που οδήγησαν στην απάθεια. Όπως έχει επισημάνει για την ιστορία της Μακρονήσου, ο Φίλιππος Ηλιού, «σε μια ηρωολατρική προοπτική, όπου όλα είναι φτιαγμένα με δύο χρώματα, το μαύρο και το άσπρο, οι φωτοσκιάσεις και οι σκιές δεν βρίσκουν, εύκολα, τη θέση τους».⁵⁵

54. Τα ημερολόγια της Κατοχής παρέχουν ωστόσο αρκετά στοιχεία για τις ψυχολογικές μεταβολές των κατοίκων των Αθηνών.

55. Φίλ. Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, εκδ. φροντίδα Άννα Ματθαίου - Στρ. Μπουρνάζος - Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Πόλις, 2007, σ. 310.

